

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

شماره مجوز مجله: ۸۰۴۰۰

زمان پذیرش نهایی: ۱۴۰۰/۰۲/۱۵

تحلیلی بر قوانین شهرسازی و معماری برای افراد معلول

حسین جعفری

کارشناس شهرسازی شهرداری تهران

چکیده

در کلیه طرح‌های آتی و در دست تهیه شهرسازی، شهرک‌سازی و مجتمع‌های مسکونی و ساختمانی سراسر کشور اعم از اینکه توسط دستگاه‌های دولتی و وابسته به دولت و شهرداری‌ها و یا بخش خصوصی تهیه گردند، رعایت ضوابط برنامه‌ریزی و طراحی برای تسهیل حرکت توانخواهان در سطح شهر است الزامی بوده و کلیه مراجع مسئول تهیه بررسی و تصویب و اجرای طرح‌های توسعه شهری، شهرک‌سازی و مجتمع‌های ساختمانی و مسکونی موظفند در مراحل مختلف تصویب و صدور پروانه و نظارت ضوابط مذکور را رعایت نمایند. با نگاهی اجمالی به ضوابط مطلوب طراحی شهری و مناسب سازی معابر که در آئین نامه مذکور مطرح گردیده و مقایسه آنچه در وضعیت موجود با آن موجه هستیم در می‌یابیم که در اکثر نقاط شهر نه تنها محیط مناسب و مطلوب حال آنها و تردد معلولین جسمی و حرکتی نیست، بلکه سطوح پیاده روها در فضاها و معابر مهم و اصلی شهری برای عابرین و شهروندان سالم و سلامت هم مناسب و مطلوب نیستند. شیب‌ها و پستی و بلندی‌ها (چاله‌ها) در حدی است که حتی در فصول معتدل و گرم هم پیاده روی هم به راحتی صورت نمی‌پذیرد. سطح سطوح مسطح نیز در حالت عادی یا لغزنده است و یا بسیار خشن و تعمیر و نگهداری پوشش معابر جدی گرفته نمی‌شود. مشکل عابرین در فصول سرما و یخبندان دو چندان شده و خسارات جانی افزایش می‌یابد. این مقاله درصدد است راهکارهایی در ارتباط با مسائل و مشکلات از تئوری تا عمل را توصیه نماید. به امید آنکه در آینده شاهد وضعیت بهتری از فضای شهری و معابر برای تردد عموم شهروندان بخصوص معلولین جسمی حرکتی محترم باشیم.

واژگان کلیدی: شهرسازی، معماری، معلولان

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

۱- مقدمه

معلولیت را نوعی ناتوانی غیر قابل درمان تعریف کرده‌اند؛ این وضعیت که ممکن است سلامت جسم یا ذهن انسان‌ها را تحت تأثیر قرار دهد، یا در نتیجه بروز سوانح و حوادث در افراد عارض می‌شود یا از بدو تولد همراه آنان است. پیشرفت فن‌آوری ثابت کرده است که معلولان می‌توانند با افزایش دانش، مهارت و تمرین آموزه‌های مختلف، توانمندی‌های خود را ارتقا دهند و همانند افراد فاقد معلولیت یا در برخی زمینه‌ها توانا تر از آنان عمل کنند. اما روی دیگر سکه معلولیت، مسئولیت اجتماعی افراد و دستگاه‌های مختلف خدمات رسان در مقابل آنان است. عقل حکم می‌کند شرایط اجتماعی و امکانات محیطی باید به گونه‌ای ایجاد و ساختار بندی شود که همه افراد و از آن جمله معلولان بتوانند به سادگی از خدمات و امکانات استفاده کنند و معلولیت باعث محدودیت در این زمینه نشود. براساس نتایج سرشماری 1390، نزدیک به یک میلیون و پنجاه هزار نفر از جمعیت ایران دچار معلولیت هستند؛ حدود 350 هزار نابینا و ناشنوا، حدود 600 هزار فرد دارای معلولیت جسمی و حرکتی و حدود 350 هزار ایرانی دارای اختلال ذهنی. از طرف دیگر، برخی کارشناسان آماری معتقدند که آمار واقعی معلولیت بیشتر است، زیرا به ویژه در روستاها و شهرهای کوچک، برخی خانوارها معلولیت را نوعی نقص برای کل خانواده میدانند و در نتیجه در پاسخ پرسش‌های آمارگیر حاضر نیستند اظهار کنند که یکی از اعضای خانواده آنها دچار معلولیت است.^۱ در سال‌های اخیر، با افزایش تعداد افراد دارای معلولیت تحصیل کرده و ماهر، بحث توانمندسازی در بسیاری از محافل مطرح می‌شود، با توجه به این رشد، فضای جامعه نیز برای رفاه حال بیشتر این افراد باید فراهم شود. معلولان بخش بزرگی از زندگی خود را در تعاملات اجتماعی می‌گذرانند و در محیط‌های اجتماعی مثل دانشگاه‌ها، مراکز خرید، محیط‌های تفریحی و معابر عمومی و دیگر مکان‌ها، با وجود معلولیت و استفاده از ابزارهای کمک‌حرکتی مثل واکر و ویلچر و غیره، برای تعاملات اجتماعی خود با مشکل روبرو هستند. فراهم نبودن بسترهای لازم برای این دست افراد، آنها را به دیگران وابسته کرده و در برخی موارد، موجب حذف آنها از محیط‌های عمومی و شهری شده است. کم‌اطلاعی افراد جامعه و نگاه‌ها و برخوردهایی که اغلب، افراد دارای معلولیت را آزار می‌دهد، نیز بر این مشکل می‌افزاید.

۲- پیشینه تحقیق

گرچی از ندریانی و شیرزاد نظرلو (۱۳۹۷) پژوهشی با عنوان «جایگاه حقوق معلولین در حوزه حقوق شهری» انجام داده‌اند. درباره وضعیت معلولین و استانداردهای داخلی و بین‌المللی حاکم در این زمینه سخن بسیار گفته شده است. اما در حوزه شهرسازی و توجه به وضعیت خاص این قشر از شهروندان ذیل مقررات حقوق شهری - لاقلاً در امر اجرای ضوابط - خلأ ملموسی وجود دارد. نویسندگان این مقاله علاوه بر بررسی سیر قوانین و مقررات حاکم در حوزه شهرسازی و مرتبط با وضعیت معلولین، به سیاست‌های راهبردی در امر تقنین در این حوزه پرداخته‌اند؛ به علاوه، درباره مهم‌ترین چالش‌های عینی و ضوابط قانونی مرتبط با وضعیت خاص افراد معلول در راستای حضور در شهر و بهره‌مندی آنان از فضای شهری بحث کرده‌اند. برآیند این نوشتار حاکی از آن است که توجه حقوق شهری به حقوق افراد معلول از باب توجه به حقوق شهروندی آنان و لزوم دسترسی برابر شهروندان به تسهیلات شهری، امری ضروری است و نیازمند توجه دستگاه‌های ذی‌مدخل است. چایچی سلماسی و داودپور (۱۳۹۲) پژوهشی با عنوان «حضور معلولین در شهر با تاکید بر ضوابط و مقررات معلولین» انجام داده‌اند.

^۱ روزنامه دنیای اقتصاد- شماره روزنامه ۴۲۸۰ - چاپ دوشنبه ۱۳ آذر

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

واقعیت های زندگی روز مره نشان می دهد که افراد معلول با تصویری که از خود دارند، نمی توانند روابط عادی اجتماعی با دیگران برقرار کنند و در نتیجه گوشه گیری می کنند. فضاهای ویژه معلولین و نابینایان، آنها را به دور از افراد جوان و سالم محصور کرده و از جامعه متمایز میکند. اما معلولان به هیچ وجه خواستار خاص شدن و متمایز دیده شدن نیستند بلکه خواستار رابطه ای بسیار عادی و معمولی، درست همانند افراد سالم در روابط اجتماعی هستند. با کمال تأسف مبلمان شهری، معابر شهری در ایران در طراحی خود چه در قدیم که اطلاعات و آگاهی نسبت به حقوق معلولین کمتر بوده و چه در بخش هایی که به تازگی ساخته شده اند دچار مشکلات عدیده ای می باشد. معلولیت به مثابه پدیده ای زیستی و اجتماعی واقعیتی است که تمام جوامع صرف نظر از میزان توسعه یافتگی اعم از کشورهای صنعتی و غیر صنعتی با آن مواجه هستند. این پژوهش مبتنی بر مطالعات میدانی و کتابخانه ای است و با توجه به قوانین و مقررات شهرسازی و معماری برای افراد معلول جسمی حرکتی بوده است. پورجعفر و همکاران (۱۳۸۵) پژوهشی با عنوان « بررسی کارآیی ضوابط و مقررات شهرسازی و معماری برای معلولین جسمی و حرکتی در ارتباط با مناسب سازی معابر و فضاهای شهری » انجام داده اند. معلولین جسمی حرکتی بخشی از جمعیت همه کشورهای جهان را تشکیل می دهند. این گروه از مردم مثل بقیه نیازمند رفع احتیاجات خود در سطح شهر می باشند. در کشور ما ایران به دلیل هشت سال جنگ تحمیلی و عشق و علاقه مردم غیور و غیرتمند برای شرکت در دفاع مقدس و شور و شوق جانبازی جمعیت کثیری از جانبازان عزیز انقلاب اسلامی را نیز به تعداد معلولین عادی افزوده است. به منظور مناسب سازی فضاها و معابر شهری جهت بهبود کیفیت دسترسی ها چه در وضع موجود و چه به لحاظ توسعه و نوسازی آینده که بایستی مطابق معیارهای صحیح فنی و الزامات قانونی انجام شود. مجموعه ضوابط و مقررات شهرسازی و معماری ایران مصوبه مورخ ۸/۳/۱۳۶۸ شورای عالی شهرسازی و معماری ایران نخست در سال ۱۳۶۸ در ۵۰۰۰ نسخه و ویرایش دوم آن در سال ۱۳۷۸ انتشار یافت.

۳- معلولیت چیست؟ معلول کیست؟

تعریف معلولیت یکی از دشوارترین موضوعات فراروی بشر بوده است. سال های سال، در ای نباره بحث کرده اند که آیا به تعریف نیاز است؟ این تعریف باید چقدر مفصل یا مختصر باشد، و باید به چه شکلی درآید؟ لغت معلولیت به معنای از دست دادن یا محدودیت فرصت های شرکت در زندگی اجتماعی در سطحی مساوی با دیگران است و لغت کم توانی به معنای گروهی از محدودیت های عملکردی مختلف است که در هر جمعیت و کشوری در جهان روی می دهد (خزایی و همکاران، ۱۳۹۷: ۷۷۴). هرچند در مواردی این دو لغت مترادف در نظر گرفته و یا به جای هم به کار برده می شوند. در ماده یک قطعنامه ۳۴۴۷ مجمع عمومی سازمان ملل، در سال ۱۹۷۵ شخص معلول را این گونه تعریف کرده است: شخص معلول یعنی هر شخصی که نمی تواند به تنهایی، تمام یا بخشی از نیازهای فرد عادی یا زندگی اجتماعی عادی را به علت نقص، اعم از مادرزادی یا غیرمادرزادی، توانایی های جسمی یا روانی خود، تأمین کند (مقامی و امیرشاکرمی، ۱۳۹۷: ۳۰۸). معلولیت عبارت از محرومیت و وضعیت نامناسب یک فرد است که پیامد نقص و ناتوانی بوده و مانع انجام نقشی می شود که با توجه به شرایط سنی، جنسیتی، اجتماعی، فرهنگی و طبیعی برای فرد در نظر گرفته می شود (براری و غفاری، ۱۳۹۴: ۲۸۲). و اختلال روحی یا جسمی است که اساساً یک یا چند فعالیت اصلی را محدود کند. در تعریف دیگر از معلولیت آمده است که: معلولیت

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

را محدودیت های دائمی در زمینه های مختلف جسمی، حسی یا ذهنی-روانی تعریف می کند. از حیث علت معلولیت، سه دسته را می توان شناسایی کرد:

-علل ژنتیکی مانند سندروم دان؛

-علل مادرزادی که در اثر عدم مراقبت در دوران بارداری به وجود می آید؛

-حوادث و اتفاقات زندگی مانند جنگ، تصادف، آلودگی های محیطی.

سازمان بهداشت جهانی (WHO) ناتوانی را «مجموعه ای از اختلالات، موانع فعالیتی و محدودیت های مشارکتی» تعریف کرده است. در این تعریف از اختلال: به معنی هر نوع مشکل در عملکرد و ساختار بدن؛ موانع فعالیتی: مواجهه فرد با مشکل در هنگام اجرای یک کار یا اقدام؛ محدودیت مشارکت: مشکلاتی که فرد به هنگام حضور در موقعیت های مختلف زندگی آن را تجربه است.

۴-انواع معلولیت

بر اساس تعاریف مطرح شده معلولان جسمی حرکتی به دو گروه بزرگ معلولان نیمه متحرک و معلولان استفاده کننده از صندلی چرخدار تقسیم می شوند (احدی و نورایی، ۱۳۹۳: ۲۸). حدود ۱۵ درصد از معلولین با معلولیت به دنیا می آیند و مابقی در طول زندگی دچار معلولیت می شوند. بنابراین می توان گفت هرکسی در طول زندگی خود احتمال دارد به جمع معلولین جامعه بپیوندد (صادقی فسایی و فاطمی نیا، ۱۳۹۳: ۱۶۷). از طرفی چهار گروه از معلولین یا افراد ناتوان در طراحی محیط شهری نقش اساسی دارند:

-معلولین جسمی- حرکتی که به دو گروه معلولین نیمه متحرک و معلولین استفاده کننده از صندلی چرخدار

تقسیم می شوند و شامل معلولین جسمی در یکی از اعضای حرکتی، استفاده کنندگان از ویلچر، کودکان و افراد کهنسال، زنان در دوره بارداری یا حمل فرزند با کالسکه می شوند؛

- معلولین حسی (دیداری و شنیداری) که شامل نابینایان (دیداری و شنیداری) که شامل نابینایان، کم بینایان، ناشنوایان می شوند.

-معلولین ذهنی

-معلولینی که ترکیبی از مسائل ذکرشده را دارا هستند (صفدر زاده، ۱۳۹۱: ۳۸).

به بیان دیگر، معلولیت هر نوع کمبود یا فقدان توانایی (ناشی از اختلال) است که فعالیت فرد را برای انجام امری به روشی که افراد عادی انجام می دهند، محدود سازد یا دامنه فعالیت او را از حالت طبیعی خارج کند (تقوایی و همکاران، ۱۳۸۹: ۵۱). از طرفی از دیدگاه مدل اجتماعی، معلولیت یک تفاوت است و نه یک اختلال بنابراین معلول بودن بیانگر وضعیتی خنثی است و

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

نه منفی. معلولیت یک امر واقعی است و محدودیت های خاص خود را دارد. اما نگاه به معلولیت، محصولی اجتماعی است که در فرایند تعامل بین فرد و جامعه فضاهای شهری و معلولیت بر ساخته می شود (صادقی فسایی و فاطمی نیا، ۱۳۹۳: ۱۶۷).

۵- معلولان

بدون در دست داشتن اطلاعات درست و دقیق در خصوص تعداد معلولین، غالباً نمی توان دست به اقدامی درست در ارتباط با مناسب سازی فضاهای شهری زد. مناسب سازی فضاهای عمومی شهری را بدون توجه به تعداد اندک یا زیاد جانبازان و معلولین می توان انجام داد. بهبود تجهیزات شهری یا افزایش دسترسی معلولین به فضاهای عمومی شهری در واقع پای گروه هایی را به میان می آورد که پیش از آن نامرئی بوده اند. در واقع، بخشی از عدم اعتماد نسبت به شیوع معلولیت ناشی از جدایی و مجزا کردن جانبازان و معلولین از زندگی عمومی جامعه و فضاهای عمومی شهری می باشد. برآورد تعداد دقیق افراد دارای معلولیت به طور معناداری از منطقه ای به منطقه دیگر متفاوت و متغیر می باشد آمارها و اطلاعات به دست آمده معلولین و جانبازان، بر اساس داده های سرشماری بوده است. سازمان ملل متحد برآورد کرده است که بین 6 تا 10 درصد از مردم کشورهای در حال توسعه هر کدام به گونه ای دارای معلولیت و ناتوانی می باشند (تاج آبی و مشتاقیون، ۱۳۹۷: ۱۳).

طبق آمارهای سازمان بهداشت جهانی از هر ده کودک یکی از آنان معلول به دنیا می آید و یا بعدها در اثر حادثه یا بیماری دچار معلولیت می گردد و 10 درصد جمعیت هر کشور را معلولان بارز 3 درصد به خود اختصاص داده اند. و از طرفی دیگر بنا به آمارهای رسمی در ایران حدود 6.5 میلیون معلول وجود دارد که از این تعداد 320 هزار نفر دارای معلولیت جسمی و حرکتی، 900 هزار نفر معلول ذهنی، 500 هزار نفر با اختلال بینایی و 400 هزار نفر با اختلاف شنوایی هستند آمار جانبازان دفاع مقدس با درصدهای جانبازی آنها به این ترتیب می باشد: زیر ۲۵ درصد 219500، ۵۰ درصد 151800 نفر، تا ۷۰ درصد 19700 نفر و بیشتر از ۷۰ درصد 7500 نفر در کشور وجود دارد (مرکز آمار ایران، نتایج عمومی سرشماری عمومی نفوس و مسکن، ۱۳۳۵-۱۳۹۰).

۶- ضوابط مناسب سازی جامعه برای معلولین در سیر قانونگذاری

مفهوم مناسب سازی محیط در چند دهه گذشته تحول یافته و دامنه شمول بیشتری پیدا کرده است. این مفهوم در ابتدا مترادف با رفع موانع فیزیکی در محیط ساخته شده و «محیط بدون مانع» به کار گرفته می شد. در دهه 1980 م، این مفهوم با قابل دسترس شدن ساختمان ها و محیط شهری و یا «طراحی قابل دسترس» دامنه شمول بیشتری یافت. در دهه ۱۹۹۰ م، موضوع «طراحی همه شمول» مطرح شد که مفهوم مناسب سازی را بسیار گسترش داد و مسائلی نظیر دسترسی آسان به وسایل نقلیه عمومی، ورودی های یکسان برای همه، نصب انواع راهنماهای صوتی، تصویری، لمسی و طراحی اجزای ساختمان برای استفاده همه مردم، فارغ از میزان توانایی یا محدودیت آنها را شامل شد (the convention, 2014: 120).

۱-۶ قوانین اساسی و بین المللی

زمینه سازی برای دسترسی افراد دارای معلولیت به مواهب و فرصت های اجتماعی همواره در اولویت برنامه های مربوط به احقاق حقوق معلولین قرار داشته است. حمایت از حقوق انسانی وظیفه همه دولت ها در همه جوامع و برای همه شهروندان به

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

شمار می رود. از این رو، شعار «یک جامعه برای همه» جزو برنامه های مجمع عمومی سازمان ملل قرار گرفته است. اگرچه، کمبود آگاهی های عمومی و نگرش منفی به پدیده معلولیت در سطح جامعه، هنوز هم از عمده ترین معضلات و موانع در دستیابی به حقوق انسانی این قشر محروم در همه جوامع به شمار می آید (قاسم زاده و دیگران، ۱۳۸۹: ۳۱۵). در این قسمت، شناسایی حقوق معلولین را در قوانین اساسی و اسناد بین المللی مربوطه به بوته نقد و تحلیل می گذاریم.

۱-۶-۱ حقوق معلولین در قانون اساسی

تبلور حقوق اساسی مردم در قانون اساسی، پیش درآمدی برای حضور آزادانه، آگاهانه و مؤثر آنان در اداره کشور محسوب می شود. متأسفانه، در متن قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران وضعیت معلولین به عنوان طیفی خاص از شهروندان جامعه مورد شناسایی دوزوره قرار نگرفته و، به تبع، به حقوق ویژه وضعیت آنان نیز اشاره صریحی نشده است، تنها از خلال اصول کلی مندرج در این قانون می توان رهیافت های حمایتی قانون گذار را شامل حال این قشر از افراد نیز کرد. این خلأ یکی از کاستی های مهم قانون اساسی به شمار می رود. در مقدمه قانون اساسی، به آزادی و کرامت انبای بشر به مثابه سرلوحه اهداف قانون اساسی توجه شده و کرامت انسانی جزو مبانی اعتقادی نظام جمهوری اسلامی مطرح شده است.^۲ توجه به کرامت انسان ها از نظر امکان فعالیت های اجتماعی در اصل سوم نیز قابل تأمل است. همچنین، در اصل نوزدهم سخن از اصل اساسی منع تبعیض است و همگان بهر همد از حقوق مساوی دانسته شده اند. براساس اصل بیستم، همه افراد ملت یکسا ناند و در حمایت قانون قرار دارند و از همه حقوق انسانی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی با رعایت موازین اسلام برخوردارند. به موجب اصل بیست و نهم، برخورداری از تأمین اجتماعی از نظر بازنشستگی، بیکاری، پیری، از کارافتادگی، بی سرپرستی، در راه ماندگی، حوادث و سوانح، نیاز به خدمات بهداشتی و درمانی، مراقبت های پزشکی به صورت بیمه و ... حقی است همگانی و دولت موظف است طبق قوانین از محل درآمدهای عمومی و درآمدهای حاصل از مشارکت مردم، خدمات و حمایت های مالی فوق را برای ی کیک افراد کشور تأمین کند. همچنان که می دانیم قانون اساسی ضامن عینیت بخشیدن به آزادی و کرامت انبای بشر است. بنابراین، برعهده همگان و خصوصاً قانون گذار است که با پایبندی به این اصل و لوازم و آثار آن زمینه را برای تحقق عدالت و آزادی و برابری و پیشرفت فرد و جامعه فراهم آورد (حبیب زاده و رحیمی نژاد، ۱۳۸۶: ۶۰). البته اجرایی شدن این اصول در صحنه عمل و نزد مجریان قانون اساسی و قوای سه گانه، نکته بسیار مهمی بوده که نیازمند مذاقه و مباحثه جدی است.

۱-۶-۲ حقوق معلولین در سیر حقوق بین الملل

تحمیل شرایط و وضعیت خاص جسمانی و روحی به معلولان و ناتوانان سبب شده است این قشر تبدیل به اقلیتی شایسته توجه و محق در اعمال تبعیض مثبت شده^۳ و تلاش های متعددی به طور عام و خاص در سطوح مختلف جهت احقاق حقوق و آزادی های مورد نظر صورت گیرد.

^۲ بند ششم اصل دوم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.

^۳ تبعیض مثبت در ادبیات حقوقی به معنای اعمال نوعی از رفتارهای تبعیض آمیز نسبت به قشری خاص از جامعه است که دچار محرومیت های خاص است و بدی نسان، با اعمال این نوع تبعیض، سعی می شود نوعی توازن و مساوات میان اقشار مختلف جامعه برقرار شود.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

از یک سو، حقوق و آزادی‌ها و حمایت‌هایی که در اعلامیه جهانی حقوق. میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و بسیاری از اسناد عام حقوق بشری آمده، در پرتو اصولی چون کرامت انسانی، برابری و عدم تبعیض شامل معلولان نیز می‌شود. از سوی دیگر، در پرتو اسناد خاصی چون «اعلامیه مربوط به حقوق معلولان مصوب 9 دسامبر 1975 مجمع عمومی طی قطعنامه شماره ۳۴۴۷ قطعنامه شماره 1921 شورای اقتصادی و اجتماعی سازمان ملل متحد درباره پیشگیری از ناتوانی و توان بخشی معلولان مورخ 6 می 1975 و اعلامیه حقوق عق بماندگان روانی و ذهنی مصوب 20 دسامبر 1971 مجمع عمومی سازمان ملل متحد طی قطعنامه شماره 2856 نیز تلاش شده است از حقوق معلولان به طور ویژه‌ای حمایت شود (Bartlett, 2005: 252).

همچنین، در ادامه تلاش‌های مراجع بین‌المللی برای حمایت بیشتر از حقوق معلولان و ایجاد شرایط مناسب برای بهره‌مندی آنان از حقوق و آزادی‌های اساسی «قواعد استاندارد درباره برابری فرصت‌ها برای معلولان»⁴ طی قطعنامه شماره ۴۸/۹۶ در ۲۰ دسامبر ۱۹۹۳ به تصویب مجمع عمومی سازمان ملل متحد رسیده است. در کنار اینها، اسناد مهم دیگری از حقوق بشر وجود دارد که ضمن شناسایی و حمایت از حقوق گروهی یا کلیه افراد انسانی، حقوق افراد دارای معلولیت را نیز مشخصاً مورد تأکید قرار داده‌اند. کنوانسیون حقوق کودک مصوب 1989م طی مواد 23 و 39 خود، به وضعیت کودکان دارای معلولیت توجه خاص داشته است. این کنوانسیون در بند یک ماده 23 آورده است: «کشورهای طرف کنوانسیون اذعان دارند کودکی که از نظر ذهنی یا جسمی دچار نقص است باید در شرایطی که متضمن منزلت و افزایش اتکالی به نفس بوده و شرکت فعال کودک در جامعه را تسهیل کند، رشد یافته و از یک زندگی آبرومند و کامل برخوردار شود» این کنوانسیون در ماده دوم خود به اصل منع تبعیض علیه کودکان معلول اشاره کرده است و اعلام می‌کند: «حکومت‌های عضو این پیمان، برای هر کودکی که در قلمرو آنها است، بدون تبعیض و یا فرق‌گذاری و به دور از هرگونه وابستگی به... معلولیت... و هر موقعیت دیگری که کودک در آن است، اجرای حقوق مندرج در این پیمان نامه را تضمین می‌کنند»

۷- اصول و ضوابط مناسب سازی بناها و فضاهای شهری در قانون جامع حمایت از حقوق معلولان شامل

قانون جامع حمایت از حقوق معلولان که در جلسه علنی روز چهارشنبه مورخ 16 اردیبهشت ماه 1383 مجلس شورای اسلامی تصویب و بدون رایبه نظر از سوی شورای نگهبان در مهلت مقرر در اصل 94 قانون اساسی طی نامه شماره 16078 مورخ ۱۳۸۳/۳/۶ مجلس شورای اسلامی واصل گردیده است، به پیوست جهت اجرا ابلاغ می‌گردد.

(ماده ۲): کلیه وزارتخانه‌ها، سازمان‌ها و مؤسسات و شرکت‌های دولتی و نهادهای عمومی و انقلابی موظفند در طراحی، تولید و احداث ساختمان‌ها و اماکن عمومی و معابر و وسایل خدماتی به نحوی عمل کنند که امکان دسترسی و بهره‌مندی از آن‌ها برای معلولان همچون افراد عادی فراهم گردد.

⁴ Standard Rules on the Equalization of Opportunities Persons with Disabilities, A/ RES/48/96, available at: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3b00f1c18.html> [accessed 25 July 2011].

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

تبصره (۱): وزارتخانه ها، سازمان ها و مؤسسات و شرکت های دولتی و نهادهای عمومی و انقلابی موظفند جهت دسترسی و بهره مندی معلولان، ساختمان ها و اماکن عمومی، ورزشی و تفریحی، معابر و وسایل خدماتی موجود را در چارچوب بودجه های مصوب سالانه خود مناسب سازی کنند..

تبصره (۲): شهرداری ها موظفند از صدور پروانه احداث و یا پایان کار برای آن تعداد از ساختمان ها و اماکن عمومی و معابری که استانداردهای تخصصی مربوط به معلولان را رعایت نکرده باشند، خودداری کنند.

تبصره (۳): سازمان بهزیستی کشور مجاز است بر امر مناسب سازی ساختمان ها و اماکن دولتی و عمومی دستگاه های مذکور در ماده فوق نظارت و گزارش های اقدامات آن ها را درخواست کند.

تبصره (۴): آیین نامه اجرایی ماده فوق ظرف 3 ماه مشترکا توسط وزارت مسکن و شهرسازی، سازمان بهزیستی کشور و سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور تهیه و به تصویب هیئت وزیران خواهد رسید (احدی و حسین پور، ۱۳۹۶: ۱۳۴). برخی از مهم ترین اهداف این قوانین عبارت اند از:

دستیابی به معیارها و اصول مناسب سازی شهری با هدف کلی مناسب سازی محیط شهری به منظور دستیابی به استقلال نسبی و تساوی فرصت ها؛ عدالت اجتماعی و پیوستن تمامی افرادی که به نوعی معلولیت دارند به جامعه؛ دستیابی هرچه بهتر معلولان به تجهیزات شهری در اماکن عمومی. از آنجایی که ارائه راهکارهای اجرایی مناسب سازی، مهم ترین هدف این مقاله است، ضوابط بهسازی یا مناسب سازی با استناد به منابع معتبر به شرح زیر ارائه می گردد:

- ایجاد پیاده روی بدون مانع به عرض حداقل 90 سانتی متر برای عبور صندلی چرخ دار با حذف و یا انتقال کلی درختان و پوشش های گیاهی موجود در مسیر.

- انتقال تیرهای چراغ برق به بعد از معبر 90 سانتی متری در صورت امکان و یا ایجاد مسیر 90 سانتی متری بعد از تیر چراغ برق در معبر یک طرف خیابان (افزون از عرض معبر سواره رو به پیاده رو به نحوی که معبر 90 سانتی متری بعد از تیر چراغ برق ایجاد گردد).

- جابه جایی کلیه موانع موقت که به هر دلیل از حداقل عرض مفید 90 سانتی متر پیاده روی می کاهند؛ از جمله عناصر مبلمان شهری مانند صندوق پست، صندوق صدقات، تلفن عمومی و علائم راهنمایی و رانندگی.

- سرپوشیده کردن جوی آب برای افزایش عرض پیاده روی تا حداقل 90 سانتی متر در جاهایی که این امکان وجود دارد.

- کم کردن عرض باغچه ها (فضای سبز) برای ایجاد پیاده روی با عرض 90 سانتی متر از لبه دیوار در صورت امکان.

- در معابری که حذف درختان، مشکل کم عرض بودن پیاده روی را حل نمی کند (احدی و حسن پور، ۱۳۹۶: ۱۳۷). چندین راه حل توصیه می شود:

الف) انتقال درختان به پیاده روی سمت دیگر خیابان برای ایجاد پیاده روی ۹۰ سانتی متری.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ب) اضافه کردن از عرض معبر سواره به پیاده رو برای ایجاد معبر پیاده روی 90 سانتی متری پس از باغچه تا لبه خیابان

ج) انتقال درختان به پس از معبر 90 سانتی متری و ایجاد جوی آب پس از آن.

شد و توسعه هر جامعه متناسب با بکارگیری توانایی های موجود در آن جامعه بوده که یکی از راه های تحقق آن، تأمین بستر کالبدی مناسب برای حضور فعال افراد و ایجاد فرصت های مساوی برای اقشار مختلف در جابجایی و دسترسی به ساختمان های عمومی و فضاهای شهری است. بر اساس آمار، در حال حاضر ۱۰ تا ۱۲ درصد از جمعیت کشور را توان خواهان و نزدیک به ۳ میلیون نفر از شهروندان را کم توانان جسمی تشکیل می دهند؛ افرادی که حق دارند همانند سایرین از حقوق شهروندی بهره مند شوند اما به دلیل نامناسب بودن فضاها و محیط های شهری، حتی از کمترین حقوق خود بی بهره اند. اهمیت این حق انسانی به حدی بوده است که کشور های جهان به آن در دو کنوانسیون بین المللی صراحتاً اشاره کرده اند:

۸- کنوانسیون حقوق افراد دارای معلولیت

-دولت های عضو متعهد می گردند برای تواناسازی افراد دارای معلولیت جهت مستقل زندگی نمودن و مشارکت کامل در تمامی جنبه های زندگی، تدابیر مناسبی را جهت تضمین دسترسی افراد دارای معلولیت بر مبنای برابر با سایرین به محیط فیزیکی، ترابری، اطلاعات و ارتباطات از جمله نظام و فناوری اطلاعات و ارتباطات و سایر تسهیلات و خدمات ارائه یا فراهم گردیده جهت عموم در مناطق شهری و روستایی اتخاذ خواهند نمود.

۸-۱ کنوانسیون حقوق کودک

-کشورهای طرف کنوانسیون اذعان دارند کودکی که ذهناً یا جسماً دچار نقص است باید در شرایطی که متضمن منزلت و افزایش اتکاء به نفس باشد و شرکت فعال کودک در جامعه را تسهیل نماید، رشد یافته و از یک زندگی آبرومند و کامل برخوردار گردد. این چنین نیست که در قوانین داخلی این مسئله نادیده گرفته شده باشد بلکه در قوانین داخلی جمهوری اسلامی ایران از سیاست های کلی نظام تا این نامه های داخلی دستگاه های مرتبط به آن اشاره شده است:

۸-۲ سیاست های کلی نظام

رعایت نیاز و آسایش جانبازان و توانخواهان در طراحی فضای شهری و اماکن عمومی.

مناسب سازی بناها و مراکز خدمات عمومی، معابر شهری، مراکز اداری، تفریحی و ورزشی و وسائط نقلیه عمومی با وضعیت جسمی جانبازان و ناتوانان جسمی و حرکتی، منطبق بر معیارهای مطلوب.

۸-۳ تصویب نامه در خصوص تشکیل ستاد هماهنگی مناسب سازی کشور

دستگاه های متولی صدور مجوز مربوط مکلفند با رعایت قوانین و مقررات مربوط، ضوابط و مقررات شهرسازی و معماری برای افراد دارای معلولیت و استانداردهای مناسب سازی را در شرایط و الزامات صدور مجوز لحاظ نمایند.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

وزارت راه و شهرسازی موظف است در کلیه طرح‌های آماده‌سازی و اجرای مجتمع‌های مسکونی به صورت انبوه و نیز طراحی و اجرای شهرهای جدید، ضوابط و مقررات شهرسازی و معماری برای افراد دارای معلولیت را رعایت نماید.

۴-۸ قانون جامع حمایت از حقوق معلولان

کلیه وزارتخانه‌ها، سازمان‌ها و مؤسسات و شرکت‌های دولتی و نهادهای عمومی و انقلابی موظفند جهت در طراحی، تولید و احداث ساختمان‌ها و اماکن عمومی و معابر و وسایل خدماتی به نحوی عمل نمایند که امکان دسترسی و بهره‌مندی معلولان همچون افراد عادی فراهم گردد.

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان تربیت بدنی و شهرداری‌ها موظفند کتابخانه، اماکن ورزشی، پارک و اماکن تفریحی خود را به نحوی احداث و تجهیز نمایند که امکان بهره‌مندی توانخواهان فراهم گردد.

۵-۸ آیین‌نامه اجرایی ماده دوم قانون جامع حمایت از معلولان

دستگاه‌ها موظفند در طی یک برنامه سه ساله از زمان تصویب و ابلاغ این آیین‌نامه هر سال حداقل سی درصد از ساختمان‌های عمومی وابسته را برای استفاده توانخواهان، مناسب‌سازی نمایند.

۶-۸ قانون برنامه پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران

شورای عالی شهرسازی و معماری موظف است طرح‌های مناسب‌سازی ساختمان‌ها و فضاهای شهری و روستایی برای توانخواهان جسمی و حرکتی را بررسی، تهیه و تدوین نماید. شهرداری‌ها و دهیاری‌ها موظفند بر اساس ضوابط و طرح‌های موضوع این بند، نسبت به مناسب‌سازی معابر و فضاهای عمومی شهری و روستایی اقدام نمایند.

۷-۸ قانون برنامه چهارم توسعه جمهوری اسلامی ایران

دولت موظف به مناسب‌سازی فضاهای شهری و روستایی برای جانبازان و افراد کم توان جسمی - حرکتی و اعمال این ضوابط در اماکن و ساختمان‌های عمومی و دولتی تا پایان برنامه چهارم بود.

۹-۸ قانون برنامه سوم توسعه جمهوری اسلامی ایران

به منظور ارتقاء سطح کیفی و کمی خدمات توانبخشی و دسترسی آحاد مردم به این خدمات با هدف تساوی فرصت‌ها و مشارکت توانخواهان در جامعه، مناسب‌سازی اماکن عمومی (خصوصی و دولتی) در طول برنامه سوم صورت می‌گیرد.

۱-۹ لایحه حمایت از سامانه حمل و نقل ریلی شهری و حومه

اتخاذ تدابیر خاص به منظور حمل و نقل آسان افراد ناتوان و توان خواهان در معابر، شبکه حمل و نقل و محیط‌های شهری در شهرهای بالای پانصد هزار نفر جمعیت در چارچوب این طرح‌ها منظور می‌گردد.

۲-۹ دستورالعمل نحوه واگذاری اتوبوس از وزارت کشور به اتوبوسرانی شهرها و بهره‌برداری آن

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

شهرداری‌های شهرهای دارای سامانه اتوبوسرانی موظف به استفاده از اتوبوس کم‌ارتفاع یا قابل استفاده توانخواهان و سایر روش‌های نوین یا بهینه بهره‌برداری هستند.

۳-۹ دستورالعمل اجرایی اصلاح ساختار سامانه‌های حمل و نقل عمومی و ساماندهی حمل و نقل درون‌شهری

شهرداری‌ها موظفند تدابیر زیر را انجام و گزارش آن را هر سه ماه یکبار به شورای عالی و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان ارایه نمایند: ساماندهی معابر برای تردد عابر پیاده و افراد کم‌توان به ویژه توانخواهان اما فاصله از نوشته‌ها تا عمل چقدر است؟ اگرچه بنابر تمامی قوانین فوق که بیش از ۳۵ ماه از تصویب آنان می‌گذرد، کلیه دستگاه‌های اجرایی موظف به رعایت و اجرای مناسب‌سازی معابر و فضاهای شهری شده‌اند و ۱۶ دستگاه مختلف در کشور نیز بر اجرای کامل این قانون دخالت دارند، ولی متأسفانه به دلیل عدم هماهنگی‌های لازم از ضمانت اجرایی برخوردار نیست.

و همچون دیگر قوانین بدون متولی کشور سرگردان مانده است. علاوه بر این اگرچه در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مفاهیم بسیاری در اصول ۲۱، ۲۸ و ۲۹ قانون، قابل تعمیم به حقوق انسانی و اسلامی توان خواهان و جانبازان است، با این وجود توانخواهان ایرانی همچنان مورد کم‌توجهی سازمان‌های مختلف نسبت به حقوق خود و تبعیض‌های متعدد در سطح جامعه قرار می‌گیرند. همچنین ایران از لحاظ اجرای قوانین مربوط به توانخواهان با فاصله خیلی زیاد در رتبه‌های انتهایی نسبت به کشورهای دیگر قرار دارد. در عکس‌های زیر نمونه‌های عینی بی‌توجهی به مسیر معلولین کاملاً مشهود و مشخص است:

بخشی از قوانین جامع حمایت از معلولان که به بحث و مقوله شهرسازی و معماری مرتبط می‌شود:

امروزه با توجه به داشتن حقوق کاملاً برابر افراد معلول و دیگر افراد جامعه ساخت، نصب و راه اندازی تمام امکانات رفاهی، فرهنگی، ورزشی و ... برای این افراد لازمالاجراست. بعضاً کمبود تماماً یا قسمتی از این امکانات در بعضی از نقاط کشور پهناور مان، لزوم یادآوری این حقوق را چندین برابر می‌کند. بخشی از حقوقی که این افراد که در جامعه از آن محرومند عبارت‌اند است: نبود دسترسی به محل‌های عمومی با درجه نیاز الف من جمله: دستگاه‌های عابر بانک (ATM) سرویس‌های بهداشتی عمومی، اعلام مسیر خیابانی برای افراد نابینا و کم‌بینا، عدم ورودی به مکان‌های عمومی من جمله پارک‌ها و

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

فضاهای تفریحی مانند شهربازی ها و ... ، مساجد ، معابر و گذر های عمومی ، ادارات و بانک ها ، عدم وجود دستگاه های ورزشی برای معلولان در فضاهای در نظر گرفته شده ، فضای بازی مناسب باری کودکان معلول ، کمبود امکانات آموزشی مثل کتابخانه ، فرهنگسرا و ... ، فراهم نبودن شرایط استفاده از وسایل حمل و نقل عمومی مانند مترو ، اتوبوس ، تاکسی و ...

ماده 1. دولت موظف است زمینهای لازم را برای تأمین حقوق معلولان، فراهم و حمایتیهای لازم را از آنها به عمل آورد.

ماده 2. کلیه وزارتخانهها، سازمانها و موسسات و شرکتهای دولتی و نهادهای عمومی و انقلابی موظفند در طراحی، تولید و احداث ساختمانها و اماکن عمومی و معابر و وسایل خدماتی به نحوی عمل نمایند که امکان دسترسی و بهره‌مندی از آنها برای معلولان همچون افراد عادی فراهم گردد.

ماده 3. سازمان بهزیستی کشور موظف است در چارچوب اعتبارات مصوب در قوانین بودجه سالانه اقدامات ذیل را به عمل آورد: الف. تأمین خدمات توانبخشی، حمایتی، آموزشی و حرفه آموزی موردنیاز معلولان با مشارکت خانوادگیهای معلولان و همکاری بخش غیردولتی و پرداخت یارانه به مراکز غیردولتی و خانوادگیها. ب. گسترش مراکز خاص نگهداری، آموزشی و توانبخشی معلولان واجد شرایط با همکاری بخش غیردولتی و پرداخت تسهیلات اعتباری و یارانه به آنها. ج. تأمین و تحویل وسایل کمک توانبخشی موردنیاز افراد معلول. د. گسترش کارگاههای آموزشی، حمایتی و تولیدی معلولان و ارائه خدمات توانبخشی حرفهای به معلولان جهت توانمندسازی آنان ماده 4. معلولان میتوانند در استفاده از امکانات ورزشی، تفریحی، فرهنگی و وسایل حمل و نقل دولتی (مترو، هواپیما، قطار) از تسهیلات نیمه بها بهره‌مند گردند.

ماده 7 دولت موظف است جهت ایجاد فرصتهای شغلی برای افراد معلول تسهیلات ذیل را فراهم نماید

ماده 9. وزرات مسکن و شهرسازی، بانک مسکن و بنیاد مسکن انقلاب اسلامی موظفند حداقل ده درصد از واحدهای مسکونی احداثی استیجاری و ارزان قیمت خود را به معلولان نیازمند فاقد مسکن اختصاص داده و با معرفی سازمان بهزیستی کشور در اختیار آنان قرار دهند.^۵

نتیجه گیری

۱۰- معلولیت عارضه ای طبیعی و اجتماعی است که در جوامع مختلف به صورتهای گوناگون دیده می شود. آمار نشان می دهد که درصد قابل توجهی از افراد هر جامعه را معلولین تشکیل می دهند. به طورمثال طبق آماری که از طرف سازمان بهداشت جهانی وابسته به سازمان ملل متحد درسال جدید منتشرشده است، ده درصد از مردم در جهان به نوعی معلول هستند، امروزه با پیشرفتهای زیادی که در علوم مختلف از جمله پزشکی، روانشناسی، جامعه شناسی، تربیت بدنی و غیره به وجود آمده است، سعی می شود هرچه بیشتر به این گونه افراد کمک شود تا بتوانند به طور مستقل و بدون کمک دیگران و نیز بدون آنکه خود را سربار جامعه احساس کنند و یا منزوی باشند، به زندگی عادی خود بپردازند و توسعه جوامع به واسطه ایجاد بسترهای فضایی و کالبدی مناسب جهت استفاده همه اقشار جامعه از خدمات و امکانات عمومی، به منظور تحرک و جابجایی بهتر و دسترسی آسان تر در سطح شهر است. ناتوانان جسمی، معلولان و جانبازان بخشی از افراد جامعه اند

^۵ ضوابط و مقررات شهرسازی و معماری برای عبور و مرور معلولین ، مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

که مانند بقیه شهروندان، نیازمند دسترسی و استفاده از امکانات و خدمات عمومی هستند. معلولین و جانبازان به دلیل ناتوانی، بیش از سایرین دچار این مشکلات شده و از طراحی نامناسب گذرها و مسیرهای حمل و نقل رنج می‌برند، وجود برخی موانع به ویژه در نحوه طراحی معماری و شهرسازی، بسیاری از فضاهای شهری فاقد شرایط لازم برای برآورده ساختن نیازهای دسترسی افراد معلول نموده است. هدف از تدوین این ضوابط و مقررات، ساماندهی وضع موجود و شکل بخشیدن به توسعه آتی فضاهای شهری و معماری برای اراد معلول جسمی - حرکتی در جهت دستیابی به استقلال فردی و حقوق اجتماعی آنان است.

فهرست منابع

- احدی، محمدرضا، پرنیان، نورایی، مطالعه تطبیقی ارتقای ایمن سازی شبکه معابر شهری برای معلولان و افراد کم توان جسمی- حرکتی، فصلنامه مدیریت ترافیک، دوره نهم، شماره ۳۳، ۱۳۹۳
- احدی، محمدرضا، حسین پور، محمدزمان، وضعیت فضای شهری برای حضور معلولان و جانبازان با رویکرد ایمن سازی محیطی (مطالعه موردی: محله برج قربان شهر همدان)، فصلنامه مطالعات پژوهشی راهور، سال ششم، شماره ۲۱، ۱۳۹۶
- براری، بنیامین و غفاری، مجید، سلامت روان معلولین جسمی در مقایسه با افراد عادی: بررسی مبتنی بر رویکردهای آسیب شناسی روانی و روانشناسی مثبت، مطالعات ناتوانی، سال ۵، شماره ۱۱، ۱۳۹۴
- پورجعفر، محمدرضا، انصاری، مجتبی، بمانیان، محمدرضا، بررسی کارایی ضوابط و مقررات شهرسازی و معماری برای معلولین جسمی و حرکتی در ارتباط با مناسب سازی معابر و فضاهای شهری، همایش ملی مناسب سازی محیط شهری، ۱۳۸۵
- تاج آبی، مسعود، مشتاقیون، مریم، مناسب سازی فضاهای شهری برای استفاده معلولان ضرورتی اجتناب ناپذیر، دومین کنفرانس ملی پژوهش های معماری، شهرسازی و مدیریت شهری، تهران، ایران، ۱۳۹۷
- تقوایی، مسعود؛ مرادی، گلشن و صفراآبادی، اعظم، بررسی و ارزیابی وضعیت پارک های شهر اصفهان براساس معیارها و ضوابط موجود برای دسترسی معلولان و جانبازان، جغرافیا و برنامه ریزی محیطی، شماره ۲۱، ۱۳۸۹
- چاپچی سلماسی، زهرا، داودپور، زهره، حضور معلولین در شهر با تاکید بر ضوابط و مقررات معلولین، کنفرانس بین المللی عمران، معماری و زیرساخت های شهری، ۱۳۹۲
- حبیب زاده، محمدجعفر، رحیمی نژاد، اسمعیل، کرامت انسانی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه همدرس علوم انسانی، سال ۱۱، شماره ۴، ۱۳۸۶
- خزایی، مصطفی؛ امانی، مجتبی و داورپناه، مسعود، تحلیلی بر شهر دوستدار معلول. جغرافیا و روابط انسانی، دوره ۱، سال ۳، ۱۳۹۷
- صادقی فسایی، سهیلا، فاطمی نیا، محمدعلی، معلولیت؛ نیمه پنهان رویکرد اجتماعی به وضعیت معلولین در سطح جهان و ایران، رفاه اجتماعی، شماره ۱۵، ۱۳۹۳
- صفرزاده، زکیه، میزان انطباق معابر شهری با نیاز جامعه معلولین و جانبازان (مطالعه موردی شهر شیروان)) فصلنامه جغرافیایان و برنامه ریزی شهری چشم انداز زاگرس، شماره ۱۵، ۱۳۹۱

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

قاسم زاده، رویا، دسترسی به امکانات جامعه؛ بخشی از نیازهای احساس شده افراد دارای ناتوانی برای تحقق حقوق آن ها، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال ۱۰، شماره ۳۶. ۱۳۸۹

گرچری ازندریانی، علی اکبر، شیرزاد نظرلو، جایگاه حقوق معلولین در حوزه حقوق شهری، مطالعات راهبردی سیاست گذاری عمومی، دوره ۸، شماره ۲۶. ۱۳۹۷

مرکز آمار ایران، نتایج عمومی سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۳۵-۱۳۹۰

مقامی، امیر و امیرشاکرمی، مریم سادات، حق تفریح معلولین در پرتو اسناد بین المللی، مطالعات حقوقی، دوره ۱۰، سال ۱. ۱۳۹۶

منابع لاتین

Bartlett, Peter. 2005. "Mental Disability and International Human Rights". in *The Essentials of Human Rights*. Ed. by Rhona K. M. Smith and Christine van den Anker, Hodder Arnold.

The Convention on the Rights of Persons with Disabilities Training Guide, Professional Training Series No. 19, United Nations Publication, Sales No. E.14. XIV.2, New York and Geneva. 2014